

MIÉRT KELL KULTURÁLIS REFORM?*

A politikai intézményrendszer reformjára tett erőfeszítések jelzik azt a felismerést, hogy a gazdasági reform sem valósítható meg a társadalmi-politikai viszonyok demokratizálása és humanizálása nélkül. Szétzilált és benuolt társadalom gazdasági erőfeszítésekre sem képes, márpedig nem csak a gazdaság került válságba, hanem a társadalom erkölcsi tartása, közösségi kohéziója, nemzeti öntudata, a kultúra, a tudás megbecsülése is.

Az oktatás és a kulturális szféra válsága is politikai történetünk következménye. A központosító politika az önkormányzat minden formáját és lehetőségét felszámolta. A hegemoniára törekvő centralizált, hierarchikus irányítás lefokozott szerepet jelölt ki az erősen szelektált vagy megtúrt öntevékeny szervezeteknek, az egyéni vagy kiscsoportos kezdeményezéseknek. A megszüntetve megőrzött tervutasításos és az ebben a keretben újabb módon térnyerő, egyelőre csak a kommercializálódásnak kedvező piaci szemléletű (manipulatív „feszültség-levezető” elképzelésektől sem mentes) kulturális irányítás deklarációi ellenére egyaránt tömegnek, fogyasztónak, passzív befogadónak szerette volna és szeretné tekinteni az embereket.

A közösségi autonómiák elfojtása miatt az atomizálódott társadalomban nem hasznosulhatott kellő mértékben az a tudás sem, mellyel az elmúlt évtizedek felemás modernizációja keretében megnövekedett létszámú magasabb iskolázott rétegek rendelkeznek. A politika irányítói a voluntarista gazdasági programok erőltetésével a szép szavak ellenére következetesen a művelődés rovására döntöttek. A „nem termelő” ágazatnak minősített kultúra fejlődési útját eltorlaszolták. A kulturális elit bizonyos csoportjainak juttatott privilégiumok nem feleltethetik a rászorultak arányát: az életük válságos periódusaiban magukra maradókét, a most már a munkanélküliség által is fenyegetett alulképzettekét, a perifériára sodródó egyénekét, családokét, a saját stratégiájukat megfogalmazni nem tudó csoportokét, rétegeket és településeket.

Hazánkban rohamosan fokozódik az etatista viszonyokkal szemben a civil társadalom kiépítésének igénye, egy olyan társadalomé, mely valóban lehetővé teszi az állampolgári aktivitást, az érdekek csoportos képviseletét, védelmét: mozgalmak, intézmények szervezését, melyek megfelelő jogi garanciák mellett a gazdaságban és az államhatalmi szférában is részt vehetnek a helyi és az országos politika alakításában. Szinte teljes a „közmegegyezés” abban, hogy a válságból való kilábalásunk, nemzeti jövőnk attól függ, mennyire sikerül egy hatékonyan és szervesen működő civil társadalmat kiépítenünk.

Magyarország demokratikus jogállamként való megteremtése a feladat kulturális vonatkozásban is. A „történelmileg kialakult” pártállami dominanciájú kulturális politika, és művelődési intézményrendszer jelenlegi működtetése összeegyeztethetetlen a kibontakozó civil társadalom igényeivel. Tanúsítja ezt az egyesületszervezés lehetőségéért majd az egyesületi törvényért vívott harc, és azok az energiák, melyek a művelődés társadalmiasításáért felszínre kerültek. Művelődésügyi szakigazgatásra természetesen továbbra is szükség van, nem csak a törvényességi és szakmai felügyelet ellátása, hanem a demokratikus törvényhozás és a végrehajtó hatalom által meghatározott nemzeti kulturális politikai feladatok szakértő meghatározásának és megvalósításának elősegítése végett, és az állami anyagi eszközök és támogatások megfelelő garanciák melletti elosztása, valamint a tevékenység folyamatos szakszerű elemzése, tudományos kutatásának biztosítása érdekében is.

Olyan szervezeti intézményrendszeri reform kell, amely a szellemi kezdeményezést, a törvényességi felügyeletet és a szakmai segítséget helyezi előtérbe, amely azon a szilárd erkölcsi meggyőződésen alapul, hogy minden személynek és minden közösségnek joga van a sajátos kulturális önkifejezés és autonómia kiműveléséhez, joga van szabadon hozzáférni a saját élete megszervezéséhez nélkülözhetetlen ismeretekhez és műveltséghez. Ez a megreformált intézményrendszer egyúttal nemzeti kulturális stratégiát szolgál, s az állami eszközrendszert oly módon működteti, hogy a magyar értelmiség elnyerhesse önbecsülését, mert az elengedhetetlenül szükséges a korábbi kulturális politika manipulált látszateredményeivel sem titkolható tömeges méretű „funkcionális analfabetizmus” felszámolásához. A gazdasági racionalitás mellett helyre kell állítani olyan fogalmak tiszteletét, mint emberszeretet, tudás, becsület, társadalmi szolidaritás, s a nevelés-művelődés intézményrendszere az alattvalói tudat- és magatartásformák sulykolása helyett váljék az öntudatos emberek formálásának műhelyévé.

Nem halogatható tovább az iskolareform és a művelődés reformja. A politikai intézményreform próbaköve, hogy az állam jóvá tudja-e tenni azokat a károkat, melyeket a korábbi évtizedekben okozott, fölismeri-e a művelődés ügyében nemzeti felelősségét.

A településfejlesztésnek csúfolt körzetesítés több mint félezer településen sorvasztotta el a kulturális élet amúgy sem nagy lehetőségét, másrészt városnyi lakótelepek nélkülülök a megfelelő kulturális infrastruktúrát, de a létező intézmények jelentős részének állapota is azt bizonyítja, hogy egy piactagadó gazdaság megengedhetetlenül elhanyagolta éppen a nonprofit szférát.

Teret kell nyitni a társadalmi öntevékenységnek, de a művelődés újra társadalmiasítása nem jelentheti azt, hogy

* Részlet az Országos Közművelődési Központ TDDSZ-szervezetének javaslatából. Megjelent „A közművelődéstől a szabadművelődésig” címmel a Kultúra és Közösség című művelődésméleti folyóirat 1989/5. számában

az állam kivonulhat a kultúra anyagi támogatásából, és e vonatkozásban lemondhat ösztársadalmi felelősségéről. Nem lehet a reform kezdetén áthárítani az elszegényedett civil társadalom vállára a kulturális infrastruktúra fenntartásához és fejlesztéséhez szükséges kiadások terhét, előbb törleszteni kell az elvonásokért. Elsorvasztott területek és pauperizálódott társadalmi rétegek esetében meg kell teremteni a támogatásukhoz szükséges „pozitív diszkrimináció” anyagi és intézményi feltételeit. A későbbiekben a megerősödő civil társadalom már könnyebben vállalhatja „a kultúra fényűzését”. A társadalmi-kulturális szféra intézményeinek társadalmiasítása tehát nem lehet egy elvonásos pénzügyi politika álarca, de az sem várható el az ország népétől, hogy bármilyen mértékben magára vállalja – a családi költségvetések terhére – olyan állami intézmények működtetését, amelyek tevékenységére valóságos befolyást nem gyakorolhat.

A kultúra távlatos nemzeti ügy, nem bízható arra a közvetlen haszonra törekvő gazdasági vezetőrétegre, mely még azon a területen is csődöt mondott, amely a legkövetlenebbül az érdekszférájába tartozott volna: a szakképzés tisztességes megszervezésében. Természetesen az ehhez alapot szolgáltató közoktatás működési zavaraiiban nem kisebb a felelősségük. A piaci viszonyok kialakulása azonban önmagában nem javít az évtizedeken át hátrányos helyzetbe szorított művelődésen.

Ehhez új kulturális politikára és a művelődési intézményrendszer átalakítására van szükség. Vissza kell térni a demokratikus konszenzusnak, a kölcsönös toleranciának nagyobb teret nyújtó szabadművelődési rendszerhez, mely történelmi kísérletként 1945 és 1948 között a kor lehetőségeihez képest figyelemre méltó eredményeket ért el, s nem mint művelődéspolitikai rendszer „bukott meg”, hanem a kialakuló diktatórikus viszonyok nyomán fölszámolták.

Miért kell új kulturális törvény?

1945 és 1948 között a művelődési tevékenység – az európai modellnek és a hozzáigazodó magyar hagyományoknak megfelelően – autonóm művelődési intézményekben, szervezetekben, valamint a pártok, egyházak, szakszervezetek, egyesületek, ifjúsági mozgalmak stb. keretében szerveződött.

1945-ben Gombos Ferenc (Simándy Pál), a szabadművelődés fáradhatatlan úttörője megállapította, hogy történelmi fordulat következett be a nemzet életében, és ez a fordulat új lehetőségeket nyitott meg az iskolán kívüli művelődés területén is: „Az eddig leszorított társadalmi rétegek politikai hatalomhoz jutottak, és megkezdtek önművelődésük rendszerének szabad kiépítését”.

Csábító az analógia, mert a rosszul gombolt mellényt más vonatkozásban is 1945-ig kell kigombolni ahhoz, hogy újra begombolhassuk. A demokratikus felfogású szabadművelődés mindenekelőtt elhatárolta magát az előző korszaktól. Gombos így folytatta: „Mármost ebben

az új történelmi helyzetben hogyan látja a maga szerepét és feladatát az úgynevezett „iskolán kívüli népművelés”? Először is sürgősen megtagadja a múlt örökségeként ránk maradt nevét. Mert áruló szó ám ez a „népművelés”! Arról beszél, hogy íme, ott lenn a mélyben egy lenézett, műveletlen, kellemetlen illatú, megbízhatatlan és veszedelmes tömeg, ki kell rendelni hozzá csendőrön és fősztalga-bírókn kívül bizonyos „népművelőt” is. Hadd csiszolgassa érdességeiket, szoktassa társadalmi illendőségre, figyelmeztesse istenfélelemre és a felsőbb hatalmasság iránti tiszteletre, lássa el szellemi póttanyaggal, de vigyázzon, ne hogy rákapassa a tudományok ízére.”

Ismeretes, hogy a Horthy-korszak népművelésétől elhatárolódó szabadművelődést az 1948-ban hatalomra jutott bürokratikus-centralisztikus sztálinista struktúra felszámolta, és elnevezésében is visszahozta a „népművelést”, mely a két világháború közötti korszakénál is antidemokratikusabbnak bizonyult. Nem csak a szabadművelődés koncepcióját, szellemiségét számolta föl, hanem a magyar polgári fejlődés liberális korszakából származó és a későbbiekben is önszerveződésen alapuló társadalmi-kulturális intézményeket, közöttük hagyományos munkás- és parasztköröket, közösségi művelődési szervezeteket, melyeket a Horthy-korszak is csak visszaszorítani tudott, de fölszámolni nem volt képes. (A történelmi kifejtés e helyütt fölösleges, a tények közismertek: a szovjet modell szolgálai másolása e téren is, az egyesületek, művelődési mozgalmak fölszámolása, agymosás jellegű ideologisztikus-propagandisztikus kampányok, stb.)

A szocialistának nevezett népművelési rendszer részleges átalakítására csak az 1970-es évek elején került sor. Ekkor vezették be „új” fogalomként a közművelődést, mely tartalmazta a korábbi korszak óvatos kritikáját is, de valójában nem változtatott sem a korábbi struktúrán, sem irányítási módszerein, sem intézményrendszerén. A „közművelődési szféra” szívósan ellenállt a demokratikus kulturális törekvéseknek. Természetesen ez az egész struktúrára vonatkozik, mert gyakorlatilag, keserves harcok árán, éppen a közművelődés munkatársai között voltak szép számmal, akik – az MSZMP rejtett, de létező reformszárnyának támogatására is számítva – gyakran egzisztenciális kockázatot is vállalva igyekeztek a továbbélő monolitikus struktúrát fellazítani, és teret adni „nem tervezett” társadalmi kezdeményezéseknek is. (Elegendő, ha a kistélepülések jövőjéért, az egyesületek szervezéséért, a népfőiskolák újraindításáért, az amatőrmozgalomért, a klubok és vitakörök működési lehetőségéért folytatott harcra és a mindehhez szellemi muníciót adó tudományos kutatásokra utalunk.)

Tulajdonképpen baljós volt már a „közművelődési korszak” indulása is. Az MSZMP KB 1974 márciusi A közművelődés helyzete és fejlesztésének feladatai című határozata – hogy csak egyetlen példát ragadjunk ki belőle – 3. fejezetében nyolc és fél sorban mond általánosságokat a falusi lakosság körében végzendő közművelődési munka

fontosságáról, de a 15. fejezetben tizennégy sor-ban hitet tesz mellett a „településfejlesztési terv” mellett, amelynek gazdaságilag irreális, tartalmában népellenes és végrehajtásában éppen művelődésügyi vonatkozásban helyenként nemcsak „voluntarisztikus”, de „terrorisztikus” vonásai ma már nyilvánvalók.

Meg kell állapítanunk, hogy a „közművelődés” fogalmát (sok egyéb tisztázatlansága mellett) legalább annyira lejáratták, mint a „népművelést”. A közművelődési párt-határozat és törvény a korábbi művelődéspolitikánál demokratikusabb vonásokkal rendelkezik, de nem igazán demokratikus, hiszen annak a politikai struktúrának részeként jött létre, mely domináns állami tulajdonra és egyetlen párt hatalmának hegemoniájára épült. Ezért még korlátozottan demokratikus jellege is csak írott malaszt maradt a reform lefékezésének politikája keretében. A közművelődési törvény ellenére az elmúlt másfél évtized alatt a magyar kultúraterjesztő hálózat intézményi ellátottságában, működési adataiban és az igénybevételben számottevően visszafejlődött.

A közművelődés valójában nem tudta megfelelően hasznosítani azt az erőforrást sem, melyet „főhivatású” munkatársai jelenthettek volna. Ez a szakképesítéssel és sok tapasztalattal rendelkező, bár erősen kontraszelektált réteg az egész értelmiséget sújtó (nemcsak bérezési anomáliákban tetten érhető) hivatalos értékrend szerint a „nem termelő szféra” keretében is a pedagógusokkal és az egészségüggyel, tehát a legközvetlenebbül az „embert szolgáló ágazatokkal” együtt a skála legaljára szorult. Ezért többségük társadalmi presztízse is úgy alakult, hogy hatékonyan nem befolyásolhatták a helyi döntéseket: csak kevesen kerültek be az érdemi döntéseket hozó állami, politikai, gazdasági testületekbe. A politikai intézményrendszer demokratikus átalakulása és a megélenkülő közélet feloldhatja ezt az ellentmondást.

A közművelődési párt-határozat, mely a törvény gyakorlatban érvényesülő tartalma volt, egyértelműen egy centralisztikus hatalmi központ változatlanul megőrzött vezérlési mechanizmusának struktúráját vázolta föl. Nyilvánvaló, hogy ezt a törvényt (és párt-határozatot) a továbbiakban a koalícióra törekvő, megújuló MSZMP sem vállalhatja, még kevésbé az alternatív mozgalmak, illetve a szerveződő pártok. Ezért elő kell készíteni egy új kulturális törvényt, amely a közoktatás, a szabadművelődés, a tömegkommunikáció, a nyilvánosság terén egyaránt garantálja az önkifejezés egyéni és csoportos jogát, és az állami támogatás alkotmányos kötelezettségét. Ez majd szavatolja a kultúrához való demokratikus hozzáférhetőség és a kulturális életben való részvétel jogát, mint emberi jogot. Ez az átfogó új kulturális törvény teremtheti meg a társadalom szabad művelődésének jogi garanciáját.

Miért van szükség új szabadművelődési rendszerre?

A centralisztikus-bürokratikus mechanizmushoz való „viszarendezés” hívei hatalmi eszközökkel megkísérel-

hetik meggátolni a társadalmi-kulturális intézmények demokratizálódását, egy új szabadművelődési rendszer kialakítását, ezt azonban csak az egész gazdasági-társadalmi megújulás lefékezése függvényében tehetnék meg, s küszködhetnének továbbra is a kiüresedett „közművelődés” örökös „finanszírozási problémáival”, avagy az általános válság kényszerítő hatására folytathatnák sorvasztó művelődési költségvetési és „irányítási” politikájukat. Ez azonban nem járható út.

A közművelődési intézmények már régóta kongatják a vészharangot, másrészt az eddig illegális, féllegális, felváltva korlátozott vagy megtúrt társadalmi-kulturális áramlatok teljes legalitásra törnek, és törvényes keretek között szeretnék kiteljesíteni azt a munkát, melyet a kedvezőtlen körülmények ellenére már megkezdték: önművelésük rendszerének szabad kiépítését. Az egyesületi törvény ehhez megteremtette a demokratikus kereteket, de hiányzik még két fontos lépés: az autonóm egyesületek, szervezetek közös céljait és erőfeszítéseit integrálni képes társadalmi szervezet megteremtése, valamint az állami művelődésügyi szakigazgatás felkészítése és hozzáigazítása a megváltozó körülményekhez.

A művelődésügyi szakigazgatásnak (és tágabb értelemben a közművelődési intézmények munkatársainak) az átmeneti időszakban az a feladata, hogy készüljön fel az új helyzetben kialakuló feladatkörére, és egyidejűleg vegyen részt a demokratikus kulturális szervezet kialakítása érdekében valójában már megkezdődött törekvésekben. A hivatali és intézményi szervezet feladata a megújulásra törekvő erők demokratikus összefogásának előkészítése. Ezt a feladatot csak egy olyan apparátus képes ellátni, amely a folyamatban részt vesz, és önmagát is meg tudja újítani, megfelelő szakemberekkel felfrissíteni. Az átmeneti időszak egyben főpróbája a létrehozandó szabad művelődési szervezetnek. Az előkészítés során megmérettetnek a művelődésért aktivizálódó erők és a hivatali, intézményi apparátusok egyaránt.

A kialakult politikai hierarchiában a kultúrának nem volt igazi érdekképviselete. Minden intézmény, Országgyűlés, minisztérium, tanácsok, szakszervezet alávettette magát a kialakult központi tervnek, elfogadta a szűkös, illetve „maradékfelváltó” finanszírozást, „fegyelmezetten”, képviselte a központi politikát, visszafogta a kulturális érdekvédelem fel-feltörő megnyilvánulásait, s ily módon a nem nyilvános költségvetési vitákban megfosztotta magát a közvélemény támogatásától, s természetesen nem támaszkodhatott a lényegében felülről kinevezett, formálisan működő és súlytalan Országos Közművelődési Tanácsra sem, így rendre alulmaradt más, „fontosabb” ágazatokkal szemben. Ezen gyökeresen változtatni kell! A kultúra nem pusztán államigazgatási ágazati ügy. Politikai síkon el kell érni, hogy minden ágazati politikában elfoglalja méltó helyét a kulturális funkció is: ne csak pedagógusok, művelődési szakemberek és felvilágosodottabb közgazdászok érveljenek – külföldi példákra hivatkozva –

a művelődés támogatása mellett, hanem magát a gazdaságot hassa át e felismerés.

A közművelődés vagy szabadművelődés esetében természetesen nemcsak névváltoztatásról van szó, de az sem lebecsülhető. Kompromittálódott fogalmakkal nem lehet új erőfeszítésekre ösztönözni. Az új, demokratikus, pluralista jellegű művelődési intézmények kialakulása, a helyi önkormányzatok szerepének megnövekedése az állami szakigazgatás elveinek és szervezeti rendjének átszervezését is szükségessé teszi. A politikai intézményrendszer megújulásával párhuzamosan a társadalmi-kulturális szféra újjáéledése is a koalíciós logika jegyében képzelhető el. Kézenfekvő megoldás, hogy vissza kell térni az 1945-1948 közötti szabadművelődés elvi felfogásához és – mutatis mutandis – szervezeti kereteinek rekonstrukciójához. A jövőben kisebb, de szakszerűbb apparátusok és a döntések nagyobb részét magukra vállaló, erősebb társadalmi testületek kelljenek.

Ma még nincs elfogadott, véglegesnek tekinthető modell a központi államhatalmi szervek és a helyi önkormányzatok viszonyáról. A helyi önkormányzatok autonómiájának jogi keretei és az államigazgatási ágazatokkal való együttműködésének elvei még kidolgozatlanok. Ezért nehéz jelenleg egy kiforratlan szerkezetbe jogilag beilleszteni a szabadművelődési tanácsokat. (Például egy kétkamarás parlamenti rendszerben, ha ilyen döntés születik, ahol az egyik kamara „érdekképviseleti” jellegű, helyet kellene kapnia a „kulturális érdekképviseletnek” is, stb.)

A bizonytalanságok ellenére a szabadművelődési tanácsok legalább előzetes megszervezésével nem kellene megvárni a jogi keretek végső rendezését. Félő ugyanis, hogy kivárás esetén lépéshátrányba kerülne a művelődés ügye a politikai fölkészülés, a jogi előkészítő munka és a nyilvánosság figyelmének fölhívása tekintetében egyaránt. A tulajdon kérdése egyelőre eldöntetlen, s feltehetően hosszabb folyamatban fog rendeződni, de potenciális „tulajdonosi érdekképviseleti” szervek már működnek. Hasonlóképpen a létrejövő szabadművelődési tanácsok is működés közben szerezhethetnek meg a szükséges tapasztalatokat, és léphetnének föl kellő súllyal a művelődés érdekében.

Igaz, hogy nagyon sok a bizonytalanság, kialakulatlanok nem csak a helyi önkormányzatok működésének a jogi keretei, de még a választásokéi is, minden lehetséges politikai tényező az útkereső szerveződés állapotában van, a gazdasági reform is csak körvonalazódik, a szervezetváltás még meg sem kezdődött, még éppen csak megindult az a társadalmi mozgás, mely a különböző rétegeket, közösségeket olyan szerveződési fokra juttathatja, hogy meg tudják fogalmazni valóságos kulturális szükségleteiket. A társadalmi gondolkodás és cselekvés jelenleg az új „játékszabályok” kialakítására irányul, miközben a játékosok toborzása és felkészülése is folyik. Ebben a folyamatban a művelődésügy sem várhat a „végeredményre”, amely végül maga is egy folyamat lesz, hanem már most határozottabban cselekednie kell, nehogy változatlanul a kispadra szoruljon.

